

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ПРИКЛАДІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

Мойсеева О.Є.

У статті розглядаються різні класифікації агресивної поведінки, теорія соціального научіння А. Бандури, концепція агресії та деструктивності Е. Фромма та основні психологічні особливості агресивності неповнолітніх правопорушників. Аналізується модель рівнів агресивності неповнолітніх в залежності від характеру поведінкової регуляції і способів переробки інформації.

Ключові слова: *агресія, класифікація, соціальне научіння, поведінка, неповнолітні правопорушники, делінквентність, рівні агресивності, ціннісні орієнтації.*

У теперішній час стає все більш поширеним уявлення про агресію як про мотивовані зовнішні дії, що порушують норми і правила співіснування, завдають шкоди, спричиняють біль і страждання людям. Тому агресією можна назвати цілеспрямовану деструктивну і наступальну поведінку, що порушує норми і правила співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим чи неживим), спричиняє фізичні пошкодження чи викликає психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан страху, пригніченості тощо).

Найбільш розгорнутою класифікацією агресивної поведінки є класифікація, наведена А. Бассом. Він виділив три основні параметри, за якими характеризують форми агресивної поведінки:

1. Фізична – вербальна агресія.
2. Активна – пасивна агресія.
3. Пряма – непряма агресія.

Комбінування цих форм дало йому змогу виділити вісім видів агресивної поведінки:

1. фізична-активна-пряма;
2. фізична-активна-непряма;
3. фізична-пасивна-пряма;
4. фізична-пасивна-непряма;
5. вербальна-активна-пряма;

6. вербальна-активна-непряма;
7. вербальна-пасивна-пряма;
8. вербальна-пасивна-непряма [1].

Ще одна класифікація була запропонована С. Фешбахом, який запровадив у свою класифікацію одну важливу змінну, пов'язану з мотивованою поведінкою. На підставі цього критерію він виділив три типи агресивної поведінки: ворожа, інструментальна та експресивна агресія [2].

Наступна класифікація, що видається важливою та цікавою, належить Д. Зільману [3]. Головний критерій її побудови – позиція агресора по відношенню до жертви та їх взаємовідносини за схемою стимул – реакція. Таким чином, він виділив вісім типів агресивної поведінки: наступальна, захисна, агресія-відповідь, спровокована, неспровокована, спонукальна, санкціонована агресія і агресія, викликана роздратуванням.

Теорія соціального наuczіння розглядає агресивну поведінку як результат формуючого впливу соціального середовища. Найвідомішим прихильником цієї концепції був Альберт Бандура [4], на думку якого людина здатна навчитися агресивній поведінці насамперед тому, що така поведінка в деяких випадках навіть заохочується. Крім того, часто людина, спостерігаючи за агресивною поведінкою іншого, емоційно співпереживаючи і оцінюючи акт агресії, сприймає це як певну поведінкову модель, властиву соціуму. В концепції А. Бандури висувається принцип цілісної інтерпретації агресії на основі трьох факторів: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) факторів, що провокують їх появу; 3) умов, за яких вони закріплюються [4; с. 48].

Згідно з цією теорією А. Бандури, повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці – у родині, у засобах масової інформації, в субкультурах тощо; всі вони переповнені агресією. Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень в житті дитини може створити у неї тверде враження про те, що гарантом досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність. Таким чином у людини може сформуватися відповідне переконання, і агресія може перетворитися на стратегію досягнення цілі. «Дійсно, було доведено, що у людей закріплюються різні форми агресивної поведінки завдяки процесу інструментального обумовлення»[4; с. 32].

Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо якщо така поведінка була заохочена зовні. Крім того, в процесі соціального наuczіння агресії особливе місце посідають засоби масової інформації. Зокрема, агресивні сцени, демонстровані телебаченням, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровною перед фактами жорстокості та насилля. Насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект є тим більш потужним, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, якщо за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль та скорбота. У цьому випадку психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще агресивнішою в тому випадку, якщо він слідує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи в стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. В цих умовах у глядача різко падає рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані.

Як правомірно відзначають Р. Берон та Д. Річардсон, теорія соціального наuczіння агресії «залишає набагато більше можливостей, шансів запобігти і контролювати людську агресію порівняно із більшістю інших теорій» [5; с. 52].

Е. Фромм виділяє два основних види агресії – доброякісна агресія, біологічно адаптивна, що сприяє підтриманню життя, і злаякісна агресія, не пов'язана із збереженням життя [6].

Насамперед Е. Фромм пропонує відділити справжню агресію від псевдоформи. Під псевдоагресією він розуміє дії, в результаті яких може бути завдано шкоду, але яким не передували злі наміри. В цю категорію Е. Фромм включив ненавмисні дії (наприклад, випадкове поранення людини), ігрову агресію (спортивні ігри, що не мають жодної руйнівної мети та жодних негативних мотивацій) і агресію як самоствердження (тобто агресію як рух до мети без зволікань, страху і сумніву). Псевдоагресію разом зі ще однією формою агресивної поведінки – захисною – Е. Фромм зараховує до вже згаданого класу доброякісної агресії.

До захисної агресії відноситься реакція на загрозу. Цікаво, що у людини ця реакція виникає не лише у відповідь на недовозначні ознаки близької небезпеки, але і у відповідь на можливу небезпеку у майбутньому та ймовірність такої загрози. Звідси ми

можемо зробити висновок, що частота агресивних захисних реакцій людини буде залежати від рівня здатності до передбачення і фантазії, від її індивідуального досвіду і міри тривожності. Це обумовлено тим, що сфера вітальних інтересів у людини значно ширша, ніж у тварин.

Іншим джерелом захисної агресії є загроза нарцисизму. Агресивна поведінка у таких випадках так само виникає у відповідь на вторгнення в зону особистої безпеки індивіда. Груповий нарцисизм (ідеалізовані уявлення про свою групу належності) Е. Фромм вважає одним з головних джерел людської агресивності. Далі Е. Фромм виділяє ще один вид агресії – адаптивну агресію, у рамках якої можна в свою чергу виділити дві форми – конформістську та інструментальну. До конформістської агресії відносять різноманітні агресивні дії, що обумовлені не руйнівними прагненнями нападника, а тим, що він має припис саме на такі дії, і сам вважає власним обов'язком підкорятися наказу. Конформістська агресія має надзвичайне поширення і заслуговує, на думку Е. Фромма, детального аналізу [6].

Інший вид біологічного пристосування – це інструментальна агресія, що переслідує певну мету – забезпечити те, що є необхідним і бажаним. Руйнування саме по собі теж не є метою. Воно виступає лише допоміжним засобом для досягнення мети.

Другою суттєвою формою агресії, яку виділив Е. Фромм [6], є злаякісна агресія. Ця форма властива виключно людині і не породжується тваринними інстинктами. Вона не потрібна для фізичного вираження людини, і в той же час є важливою складовою психіки. На думку Е. Фромма, вона являє собою результат взаємодії різних соціальних умов і екзистенційних потреб людини. Справжня деструктивність зустрічається у двох формах – спонтанній і такій, що пов'язана зі структурою особистості. Спонтанна форма – це приспані деструктивні імпульси, що активізуються за надзвичайних обставин, на відміну від деструктивних рис характеру, що завжди притаманні конкретному індивіду у явній чи прихованій формі.

Під формою деструктивності, вкоріненою у характері людини, Е. Фромм розумів садизм. Основу садизму складає жага абсолютної необмеженої влади над живою істотою. Часто садизм стає єдиним способом самоактуалізації особистості, що в реальності є перетворенням безпорадності в уявну всемогутність.

Вважаємо за доцільне розглянути проблему клініко-динамічних ознак різних видів агресії, оскільки на сьогодні у місцях позбавлення волі до 70% засуджених мають патології психіки.

Ми виявили, що агресивність, спрямована назовні, – це дії, вчинювані проти соціальних норм, які призводять до порушення прав іншої особистості. Такі дії виражаються у завданні тілесних ушкоджень, розбійному нападі, убивстві – у цих випадках маємо пряму агресію проти особистості. Крадіжка, грабіж, угон авто-транспорту – це приклади агресивності менш тяжкого, непрямого характеру.

Перераховані види агресивних вчинків являють собою протиправні дії, передбачені статтями Кримінального кодексу України. Нас насамперед це цікавить стосовно неповнолітніх правопорушників. Оскільки різні форми агресії неповнолітніх, особливо немотивовані та ірраціональні її прояви, часто збентежують свідків цих дій, а також близьких і знайомих самих правопорушників. При цьому вони визнають свою неспроможність пояснити ту міру жорстокості та садизму, яка несподівано проявилася у вчинках неповнолітнього, який був до цього «звичайним», «таким, як усі інші».

Розвиток патологічної агресії у неповнолітніх правопорушників проходить стадії зародження, формування і кульмінації у злочинному акті. Найважливішими рушійними силами цього процесу є коливання емоцій і криза самоусвідомлення особистості. Параметри агресії, емоцій та кризи, виявляють між собою тісний закономірний зв'язок.

Антисоціальна спрямованість поведінки неповнолітніх закономірно тягне за собою порушення законодавчих норм. Формування протиправних тенденцій більшістю авторів прийнято розглядати як процес взаємодії біологічних і соціальних чинників.

Спектр важких юнацьких агресивних деліктів, що включає в себе психологічну і трансформовану жорстокість, у межах нашого дослідження є цікавим у якості найбільш показової і рельєфної моделі формування агресивних установок та дій.

Найповнішу картину сутності агресивної поведінки неповнолітніх правопорушників, на наш погляд, дає аналіз її мотивації. Значну роль у цій мотивації відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка неповнолітніх, пов'язана з цими емоціями, виявляється у бійках, образах, тілесних ушкодженнях, убивствах, згвалтуваннях, у пошкодженні або знищенні майна.

Саме така поведінка нерідко розглядається в якості найпереконливішої моделі, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності, при цьому вважають, що агресивна, особливо недо-

статньо мотивована поведінка, є прямим проявом генетичного неблагополуччя індивіда. Разом з тим, питання про генезу агресивності, про роль, яку в її походженні відіграють біологічні і соціальні фактори, виключно складне.

На підставі дослідження основних теоретичних поглядів на природу, типологію та психологічний зміст агресії, нами було запропоновано класифікувати агресивні форми поведінки неповнолітніх правопорушників, виходячи з припущення про те, що будь-яка поведінка має дві форми вияву: асертивну і агресивну. Асертивна поведінка – це взаємодія людини з соціальним середовищем, що супроводжується раціональним сприйняттям дійсності і позитивним ставленням до інших, в основі якого лежить мотивація досягнення успіху. Агресивна поведінка (агресія) – індивідуальна чи колективна поведінка, прямо чи непрямо спрямована на завдання шкоди комусь, в ході якої реалізується вроджена психофізіологічна активність організму, обумовлена соціальними детермінантами.

У процесі аналізу наукових джерел ми зробили висновок, що розвиток мотивації агресивної поведінки неповнолітніх правопорушників є наслідком емоційного збудження, підкріплюваного рівнем агресивності, часовою послідовністю джерел, відсутністю страху перед покаранням. Генеза мотивів агресивної поведінки неповнолітніх правопорушників пов'язана з дефектами соціалізації та обумовлена особливостями засвоєння агресивних зразків поведінки в первинних інститутах соціалізації.

У роботі О.Н.Казакової запропоновано модель агресивної поведінки [7].

Розвиток мотивів агресивної поведінки неповнолітніх правопорушників обумовлений актуалізацією їх домінуючих потреб. До структури мотивації агресивної поведінки у неповнолітніх правопорушників в умовах ізоляції входять п'ять видів мотивів:

1. Мотиви, пов'язані з демонстрацією свого Я.
2. Мотиви, пов'язані з адаптацією до режимно-оперативних норм.
3. Мотиви, пов'язані з реалізацією соціальної ролі.
4. Мотиви, обумовлені потребою в самоствердженні.
5. Мотиви актуалізації агресивних спонук.

Психічне ставлення відображає внутрішній зв'язок людини з дійсністю, змістовно характеризуючи особистість та її поведінку. Особливості особистості неповнолітніх правопорушників визначають специфіку їх поведінки.

Вивчення особистості неповнолітнього правопорушника в цілому, в тому числі і особистості як цілісного утворення, являє собою не аналіз її складників, а вплив її лейтмотиву, наділеного системоутворюючими можливостями і внаслідок цього визначного для рис особистості і поведінки в цілому. Такою якістю є агресивність, яка визначає спрямованість особистості неповнолітнього правопорушника, його сприйняття і характер поведінки. В якості сутності особистості, ця властивість стає причиною злочинної поведінки неповнолітніх, їх конфлікту з оточенням. Агресивність стала справжнім соціальним злом нашого часу в усіх вікових групах, особливо молодіжних.

В.П. Михайловою та Н.І. Коритченковою (2000) [8] було розроблено модель рівнів агресивності неповнолітніх в залежності від характеру поведінкової регуляції і способів переробки інформації.

Перший рівень – рівень генералізованої агресії (агресія проти всіх і вся). Як правило, ці неповнолітні використовують форми фізичної агресії для задоволення своїх примітивних потреб. Вони егоїстичні, байдужі до чужих переживань, не сприймають зауважень на свою адресу, люблять чинити всупереч. Для них характерні постійні конфлікти як у сім'ї, так і в школі. Відсутній контроль за своєю поведінкою, вони конфліктують, б'ються з усіма. Головне їх відчуття – відчуття небезпеки і ворожості навколишнього світу, відчуження від нього. Можна припустити, що головна орієнтація таких неповнолітніх, яка є смислоутворюючим фактором – це орієнтація на себе, на власні думки і переживання, турбота про фізичний добробут, залежність поведінки від самопочуття і настрою. Головна характеристика неповнолітніх на цьому рівні генералізованої агресії – відсутність альтернативних способів поведінки, відкидання будь-яких авторитетів, підозріливість.

Другий рівень – рівень вибіркової, локальної агресії. Цей тип агресивної поведінки неповнолітніх описано в дослідженні Л.М. Семенюк [9]. Вони вибірково агресивні по відношенню до тих, хто є слабшим за них. Іноді мішенню для нападок стає фізично слабкий, але успішний у навчанні підліток, і тоді виникає почуття заздрості, недоброзичливості. Це неповнолітні з яскраво вираженою конкурентною позицією. Їм хочеться бути першими, але від невдач вони губляться, перестають себе контролювати, стають дратівливими та імпульсивними. Вони мають авторитет у невеликій групі неповнолітніх із спільними інтересами. Від неповнолітніх першого рівня їх відрізняє любов до себе, і від надмірної любові до себе вони стають агресивними.

Третій рівень – рівень адаптивної агресії. Відмінною ознакою захисної чи адаптивної агресії є наявність дійсної, безпосередньої загрози життю чи здоров'ю, для збереження яких вчиняються відповідні насильницькі дії. Ці дії інколи можуть містити в собі ознаки кримінальної агресії. Захисна агресія виникає як компенсаторна реакція на жорстоке до себе поводження, чи як результат формування стереотипної асоціальної лінії поведінки. Як правило, неповнолітні на цьому рівні агресивної поведінки мають навички соціальної поведінки за відсутності стресової ситуації, в конфлікті ж вони стають некерованими. Вони невпевнені в собі, спілкуються з дуже вузьким колом однолітків, вислуховують зауваження дорослих, але їх не виконують, відрізняються вузьким колом інтересів, запобігають перед сильними, не мають власної думки. Будь-яка властивість особистості може проявлятися через деякі автоматизми: звички, навички, установки, які людина слабо усвідомлює. Тому інколи у неповнолітніх навіть позитивне ставлення до інших людей може виражатися в грубій, образливій формі.

Четвертий рівень – рівень творчої агресії. Зустрічається в інтелектуальній еліті. Для таких неповнолітніх характерні: вміння спостерігати, аналізувати, прогнозувати, прагнення зрозуміти, про що думають інші люди, які їх переживання, самопочуття і стан. Використовують свої вміння, щоб помститися не застосовуючи фізичного насильства.

Ці рівні можуть переходити один в одного – умовність цих меж очевидна, але вони необхідні для побудови корекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками, оскільки її специфіка буде залежати саме від їх приналежності до певного рівня. Для всіх рівнів характерна спільна риса – накопичення негативних емоцій, що потребує розрядки емоційної напруги, етапу наступної розрядки емоцій, зниження емоційної напруги та його наслідків.

Виділені рівні агресії неповнолітніх можна співвіднести з трьома основними рівнями ціннісних орієнтацій, сформульованих М.С. Яницьким [10]. Найвищому рівню структурної організації системи ціннісних орієнтацій, що включає в себе цінності самоактуалізації та максимальної самореалізації заради щастя інших людей, відповідає рівень творчої агресії. Для неповнолітніх із ситуативною й адаптивною агресією характерний середній рівень – соціально схвалювані цінності та цінності значущого оточення. І найнижчий рівень – обумовлені фрустрацією цінності, пов'язані з потребою у власній економічній і фізичній безпеці, які відповідають генералізованій агресії.

Усі вищеперераховані механізми та рівні агресивної поведінки можна використовувати для її корекції і переведення у конструктивне русло.

Отже, аналізуючи теоретичні основи вивчення агресивної особистості в психології, ми дійшли таких **висновків**:

1. Теорія соціального наuczіння на даний час є найбільш ефективною в передбаченні агресивної поведінки, оскільки включає відомості і про агресора, і про ситуації соціального розвитку, що дає можливість запобігати чи контролювати людську агресію. Отже, причини агресивної поведінки ніби вибудовуються у своєрідний ланцюжок: від суб'єктивних (особистісних) до об'єктивних (обумовлених середовищем).

2. Під агресією ми будемо розуміти емоційно-забарвлену, найвищу міру активності неповнолітніх по відношенню до середовища, слабо обмежену соціальними (у тому числі і правовими нормами), яка набуває форм прямого чи непрямого насильства. Під агресивністю ж неповнолітніх правопорушників ми розуміємо часткове вираження агресії, тобто сукупність емоційно-мотиваційних складників, що виявляються в готовності до агресії.

3. Психокорекційні заходи спрямовані на усунення агресивної поведінки неповнолітніх правопорушників чи переведенню її в конструктивне русло необхідно вибудовувати відповідно до рівнів агресивності, що обумовлені ціннісними орієнтаціями неповнолітніх:

А) найвищий рівень (самоактуалізація заради щастя інших людей, максимальна самореалізація тощо) – творча агресія;

Б) середній рівень (соціально схвалювані цінності і цінності значущого оточення) – ситуативна й адаптивна агресія;

В) найнижчий рівень (фрустрація цінностей, обумовлена потребою власної економічної та фізичної безпеки) – генералізована агресія.

Література

1. Басс А. Психология агрессии // Вопросы психологии, 1967, №3.

2. Feshbach S. Dynamics and morality of violence and aggression: Some psychological considerations. American Psychologist. 1971; 26.

3. Zillmann, D. (1984) Connections Between Sex and Aggression. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

4. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / Bandura A. // Self-efficacy in Changing

Societies /Ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002.

5. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.

6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.

7. Казакова Елена Николаевна. Психологические аспекты изучения мотивации агрессивного поведения женщин, осужденных к лишению свободы: Дис. ... канд. психол. наук. – Рязань, 1999. – 247 с.

8. Михайлова В.П. Юридическая психология: учеб. пособие / В.П. Михайлова, Н.И. Корытченкова, Л.А. Александрова. – М.: Флинта, 2007.

9. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М., 1996.

10. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2000. – 204 с.

В статье рассматриваются разные классификации агрессивного поведения, теория социального научения А. Бандуры, концепция агрессии и деструктивности Э. Фромма и основные психологические особенности несовершеннолетних правонарушителей. Анализируется модель агрессивности несовершеннолетних в зависимости от характера поведенческой регуляции и способов переработки информации.

Ключевые слова: агрессия, классификация, социальное научение, поведение, несовершеннолетние правонарушители, делинквентность, уровни агрессивности, ценностные ориентации.

The different aggressive behavior classifications, the A. Bandura social learning theory, the E. Fromm aggression and destructiveness conception and the main psychological peculiarities of the aggression within juvenile criminals are described in the article. The juvenile criminals aggression levels model depending on the behavioral regulation character and ways of sorting information is analyzed.

Key words: aggression, classification, social learning, behavior, juvenile criminals, delinquency, aggression levels, value patterns.